Проф. Ф. ПЕТРУНЬ

ХАНСЬКІ ЯРЛИКИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

(До питання про татарську Україну)

Акад. М. С. Грушевський в своїй „Історії України-Руси“ цілком правдиво зазначив, що факт видання таких ярликів литовському урядові є факт „дуже інтересний і важний, який досі не мав щастя в історіографії“ („Істор. України“, IV, 457). У згаданому творі накреслено провідні лінії для розроблення цього питання, але автор був обмежений рямцями „приміток“, і тому не мав підстав дати вичерпуючу аналізу цих пам'яток.

Але брак звісток для України XIV ст., доби, що її сміливо можливо назвати українським „середнєвіччям“, стимулює до ретельного перегляду даних, навіть вже давно відомих у науковому вжитку. З'окрема, вважаючи на напружене розроблення зараз з боку істориків Середньої Европи доби татарської, нам здавалось мотивованим використати, перш за все, історично-географічний матеріял ярликів для виявлення самої територіяльної структури України того часу. У нашій доповіді ми головне зупинятимемось на таких моментах, що ще не дістали досі необхідного освітлення.

Акад. М. С. Грушевський подає в своїх зауваженнях відносно співвідношення окремих нам відомих текстів ярликів блискучий зразок історичної аналізи, але користується він переважно виданням Пуласького (Stosunki Polski z Tatarszczyzna, t. I), що в свойому реєстрі міст та земель, наданих Литві, має прогалини, порівнюючи до версій „Сборника кн. Оболенского“, або „Актов Западной России“ (т. II, № 6). Взагалі, тільки порівнення усіх „ізводів“ дає нам можливість виявити справжній сталий текст ярлика Меглі-Герая Жигимонтові (1506—7 р.), що від нього радить виходити академ. М. С. Грушевський. Для повного з'ясування питання про будову ярликів необхідно притягти однак і трактат 1540 р. з Сагіб-Гераєм, де наведено той самий *каталог міст та земель, який є віссю ярликів попередньої доби;* наведено його майже без скорочень, не зважаючи на те, що він

вповні був анахроністичним—значна частина територій, згаданих у ньому, була з початку XVI ст. за Москвою, друга у безпосередньому посіданню татар (Качибіїв, наприкл., про що й свідчить той же трактат). Литовський уряд міцно тримався за цю „завітну“ формулу—цей каталог мав найбільш шансів на визнання з боку татар з огляду на свою *традиційність* (текст трактату—див. нове видання „Русск. Истор. Библ.“ т. XXVII, 1925 р.).

Текст умов та ярликів звичайно складався у великокнязівській канцелярії, посли привозили з собою готові вимітки, копії попередніх актів — на це, напр., листи Менглі-Герая дають багато вказівок (Оболенський, 72, 94). Взагалі, самий факт надання з боку різних володарів Криму ярликів на руські землі литовському урядові був досить, так би мовити, популярним і вповні визнаним, на який охоче покликались. Безумовно, існували аналогічні ярлики і в розпорядженні московського князя—грамота Менглі-Герая Василеві III від 1515 р. про це досить виразно свідчить (Сб. Русск. Ист. Общ. т. 95, стор. 154); дослідники цього важливого свідоцтва, на жаль, не оцінили.

Коли традиційні елементи увійшли до трактату 1540 р., то, взявши на увагу саму техніку складання ярликів, слід шукати і в редакції 1506—7 року дані, що йдуть від давнішої доби. Тут чітко виділяються пізніші нашарування. Правдиво казав Менглі-Герай, що новий ярлик утворювався „копею списавши“. І справді, після погромів доби Олександра, Литовському урядові лишалось тільки цупко триматись за традицію колишнього панування на просторах України та експансії на Сході, традицію фіксовану в ярликах.

В ярлику 1506—7 р. після механічного повторення попереднього ярлику з повною історією його одержання в кінцевій частині далеко не влучно розірвано конклюзію вставкою про посольство Жигимонта[1]). Ядро ярлика, як свідчить

[1]) Така структура позбавляє нас необхідности спиратись у дальшому на тексти XV ст. Голембіовського (Dzieje Polski za Jagiellonow. t. III) або версію Acta Tomiciana, t. I., дод. 9, що ак. А. С. Грушевський їх взяв під сумнів (op. cit.). Можливо, що це все виписи з оригінальних актів, попсовані, зі скороченими реєстрами осель. Але зазначимо, що витяги ці тримаються традиційної послідовности в переліку пунктів; риси подібности у згаданих версіях дають підстави для думки про єдність

Менглі-Герай, походило ще від часів Казимира. Дата, що її подає Голембіовський,—1472 р.—мотивована також і тим, що після 1470 р. переходу Київського погряниччя безпосередньо до Казимира, були підстави знестися з новим кримським ханом і одержати потвердження на ці землі.

Знов таки, в т. зв. „ядрі“ спостерігається первісний реєстр, а потім тільки згадки про нові надання (Псков, Великий Новгород, Рязань і Переяслав-Рязанський). Лист Менглі-Герая до панів ради підтверджує факт додаткового, вже за М. Г., внесення до тексту ярлику „Рязанскихъ городовъ“ (Маліновський 133) та Одоєва[1]).

Що до старшого ізводу ярлику, то він утворився за доби Хаджі-Герая, від якого одержано було де-кілька потверджень Дата 1461 р., яку нам подає Голембіовський (1471 р. є друкарська помилка, що виявляється з порівнення дат геджри ярликів Хаджі-Герая та Менглі-Герая, між якими різниця в 11 р.), потверджується не тільки Сестренцевичем, але і Нарбутом (Tauryka, стор. 153). Коли немає підстав припускати зміни у структурі реєстру в ярликах Менглі-Герая та Нур-Девлета (є і про нього згадки) рівняючи до тексту Хаджі-Герая (найзручніше знов-таки було вимагати від Менглі-Герая простого, механічного потверження сталої формули його попередників), то значну імовірність має за собою думка, що і окремі ярлики Хаджі-Герая повторювали один другий. Лист Менглі-Герая згадує про барківські надання і Витовтові і Казимирові (Малиновський, 133); самий текст ярлику згадує і про Жигимонта Кейстутовича.

Усталимо перш за все хронологічні рямці для ярлика Витовтової доби. Останній, за безпосередніми вказівками редакції 1506—7 р., був звязаний з еміграцією Хаджі-Герая до

походження їх z tek korolewskich. Нові міста, порівнюючи з пізнішими ярликами, або наводяться вповні мотивовано (Новгород-Сіверський, напр.), або йдуть на кошт перекручених назв (напр. Jaskub, що відповідає „Ратно“ у текстах 1506—7 р.).

[1]) В тексті 1506—7 р. Одоїв вже не фігурує—ми знаємо, що Одоїв наприкінці XV ст. був об'єктом безпосереднього оподаткування для кримського уряду,—це визнавав і Іван III (Сборн. Русск. Ист. Общ , т. 41, стор. 269, 306), який, очевидячки, одержавши від хана 35 міст вкупі з Одоєвим, взяв на себе й традиційну „одоївську данину“ (те ж видання т. 95, стор. 29, 154, 158, 638).

Витовта—її М. С. Грушевський покладає на 1428—1430 рр. (IV, 309). За Жигимонта Кейстутовича Хаджі-Герай удруге втік з Криму, до якого він повернувся вже за Казимира лише в 1440 (ibid.). Обставини були такі, що він вповні залежав від Литви і був у повній необхідності давати ярлики, бажані Витовтові та його наступникам в редакції великокнязівської канцелярії.

Саме на протязі останніх років панування Витовта до ярликів уперше було занесено *низку додаткових записів*, рівняючи до тексту доби Тохтамиша кінця XIV ст., який, як відомо з того ж листа Менглі-Герая, був архетипом у цій складній генеалогії ярликів.

Ак. М. С. Грушевський закидав реєстрам ярликів непослідовність у географічному розміщенню окремих осель (IV, 87); дійсно, при переліку земель східньої частини Литовського князівства згадуються поруч з Мценском та Любутськом „Бересте та Ратно", себ-то міста західного погряниччя. Але порівнання відповідного зразку реєстру зі трактатом рязанського князя з Витовтом (Акты, Археограф. Ком., I, № 25) від 1428 р. упевнює нас, що тут зазначено *рязанські*, інкорповані тоді Литвою міста: Тула, Берестей, Ретань (їх досить влучно локалізував В. П. Семенов-Тянь-Шанський, див. Росія, т. II). Ці пункти вже в 1434 р. були знов у володінні Рязані (Собр. гос. грам., I, № 48). Такий самий витяг з умови 1428 р. маємо і в відомому списку міст Свидригайла—Tula Castrum, Bereste, Dorczen (Дорожен), Rethun—утворився останній у тих же 30-х роках (пор. Клепатський, „Очерки по ист. Киевской земли" стор. 291).

Для відповідних записів ярликів усталюється таким чином чіткий terminus ante quem; знов таки, внесення цих порівнюючи дрібних (за винятком Тули) пунктів могло мати місце лише підчас гострої актуальности згадок про них.

Аналогічні зауваження треба зробити і що до Волконська та Спажська, що згадуються поруч з першими (Див. Оболенський—„Олконсько Испаш"; Acta Tomiciana навіть: „Ulhonsko y Spaczina"—осередком Спажського князівства було село Павшино). Ці верховинські феоди були найдрібніші—тому історичних джерел для них дуже мало. Все ж таки, на підставі акту 1541 р. можливо усталити, що за 3 покоління до того кн. Конинський (Волконський: пор. номенклатуру навіть

кінця XIV ст., Власьев „Потомство Рюрика“, ч. III, стор. 485) був вже спадкоємцем Спажського феода. Для останнього усталюється terminus post quem non—40-ві роки XV століт. Виникли ж згадані нами феоди лише після розпаду Торуського гнізда (після 1393 р.—Собр. гос. грам., I, 35). Знов таки роки існування цих удільних утворень припадають на добу Витовта.

Чому ж з великої кількости верховинських князівств згадуються тільки Волконськ та Спажськ? Тому, що в ярликах цілком послідовно переведено зазначення східньої межі В. К. Литовського за часів Витовта. У прикордонній смузі, на правому березі Оки, з верховинських тільки й були Одоївське (справа з його записом була ускладнена наявністю безпосередніх звязків з татарами) та де-які торуські феоди, як Волконськ та Спажськ (Павшино).

Цілком зрозуміло, що ярлик зазначає і Любутськ та Мценськ, головні опірні пункти Литви на правому березі Оки. Перший повернувся до Литви після короткотермінового перебування (у звязку з міграцією 1408 р. — див. Воскр. Літ., II, 82) під Москвою; другий був у руках В. Князівства вже 1422/23 р. (Любавський, „Областное деление“, 52). Оскільки важливі були ці castra для Литви, видко з того, що 1494 р., коли широка смуга верховської території відійшла до Москви, Любутськ та Мценськ (вони згадуються зараз же після Смоленську), при наявності черезсмужности залишились за Литвою (Сб. Русск. Ист. Общ., т. 35, 124, 129). Відомий список Свидригайла, що по своїх завданнях має багато аналогічного з реєстром ярликів, згадує ці пункти у звязку з рязанським пограниччям (Lyubutesk—Mesczesk Castrum—Tula Castrum та инш.).

У відповідності з тією ж тенденцією докладно обмалювати пограниччя витовтової доби, ярлики показують і Пронськ; останній визнав зверхність Литви 1427 р. (Mon. medii aevi, VI, 778 — 779; пор. Scarbiec Данилевича, № 1489). Таким чином і цей пункт міг бути записаний лише за останніх років Витовта.

З міст лівого берега Оки згадано у цьому комплексі „Мценськ-Спажськ“ і Козельськ. Знов таки, були підстави його виділити з маси инших верховських. Він був центром московських володінь у цьому районі, що вузьким пасмом (?), або досить неприємним для Литви оазом обґрунтувались тут (Собр. гос. грам. и дог. I, №№ 35 и 38. Згадка 1405 р.).

До того часу Козельські князі не підлягали Литві (вони були підручні Рязані. Зотов, „О черниговских князьях", 216). Фігурувати в ярлику Тохтамишевської доби він не міг. Згадки про належність Козельська до литовської держави ми маємо лише з середини XV ст. (Любавський, 54), але не виключається можливість, що Витовт підчас своєї агресії на східньому фронті 1427 р. міг захопити (хоча б і тимчасово) і це місто. В усякому разі, запис про Козельськ належить до пізніших.

Таким чином, ми довели, що пункти Тула-Берестей-Рязань-Пронськ в усякому разі, Любутськ, Мценськ, Волконськ, Спажськ, так само, як і Козельськ, з великою долею ймовірности, фігурують в ярликах лише з доби Хаджі-Герая; відповідний абзац в розглянутому тексті утворює інтерполяцію; ця інтерполяція і дає географічну непослідовність, коли після Волконська та Павшина-Спажська згадується зараз же Донець, який мав звязки з Курщиною.

Коли ж вилучити з ярликів згадки про верховсько-рязанські землі, то виявляється, що ярлики присвячені майже цілком (за винятком Смоленська) *українським територіям*. Перегляд реєстру в цій частині показує, що він складається з досить загальної сумарної згадки про український хінтерлянд і робиться докладнішим для прикордонних земель. Поруч з такими великими комплексами, як Київська земля, Володимирська, Великого Луцька, Смоленська, Подільська, поруч зі стольними містами—Черніговим, Рильськом, Стародубом, Брянськом, Путивлем, Новгород-Сіверським (з версій Голембіовського), наявність яких вповні мотивована, згадується ціла низка осель, що грали другорядне значіння за пізнішої доби, при чому такі оселі наведено виключно для прикордонних районів. Знов таки, необхідно послабшити обвинувачення що до „географічної непослідовности" в реєстрах. Ці менші пункти легко звязуються в певні групи, які перелічено у такій послідовності: 1) Подільська земля, 2) Київська Наддніпрянщина, 3) Путивельщина, Курщина. Треба додатково зазначити, що, дійсно, список подільських земель розподілено на 2 частині — суто-подільська група і степова (у самому кінці списку).

Які ж підстави було докладно зазначати погряниччя? Ми висуваємо зараз *робочу* думку, що докладно означено такі землі, що відносно їх супремат татар завжди досить реально

виявлявся. Я не наводжу даних відносно протекторату татар над українськими землями, що їх остаточно проаналізував ак. М. С. Грушевський (IV, 83—85). Відгомін status'у, який в ідеї своїй змінював ярлики, ми маємо в цікавій подробиці зносин Менглі-Герая з Іваном III. 1499 р., останній згоджувався бути посередником між Кримом та Литвою. Посол Менглі-Герая Ази-Халел, між иншим, „сказывалъ, что изъ старины къ Перекопской ордѣ тянули Киевъ въ головахъ поченъ, а опроче Киева по тѣмъ городкомъ дарам были и ясаки съ техъ людей имали . . . тѣ городки и зъ селы всѣх царевы люди" (Сб. Р. И. О., т. 35, стор. 291). З'ясування списку цих осель дає великі труднощі, але все ж таки окреслюється територія Київщини (Канів, Черкаський городок), Путивельщини (Путивль, Бирин, Липятин?), можливо і степова (Дашко). У формулі: „Киевъ въ головахъ поченъ..." певна паралеля з ярликами, де читаємо: „ино почонши отъ Кіева". Що до Лівобережжя, то відносно нього ми маємо категоричні твержения кримських ханів (Сб., т. 95, стор. 154): „Область наша къ намъ тянетъ, Брянескъ, Стародубъ, Почанъ, Новый Городокъ, Рылескъ, Путивль, Карачевъ, Радогощъ, тѣ писаные восемь городовъ изъ старины наши были... тридцать и пять городовъ изъ старины дѣда нашего были"—це писав Менглі-Герай Василеві III в 1515 р.

Зупинімося докладніше в нашій аналізі на прикордонних районах, згаданих в ярликах. Коли взяти район пізнішої (XV ст.) Путивельщини, то нашу увагу притягає той факт, що путивельські оселі згадуються в двох окремих абзацах: 1) Жолваж-Ницяни, потім після Чернігова, Рильська, Курська, 2) Мимолюбів-Оскол. Таке розташування вповні відповідає географічній реальності. Горішнє Посем'я утворює окрему територію. Між ними та Путивлем лежав Рильськ, який увесь час, до Московської окупації, складав окреме князівство (згадка 1399 р., за московськими виходцями з 1454 р.—Карамзін VI, 183). Курськ, як відомо, в XV ст. згадується вже яко городище (Сб. Р. И. О., т. 41, стор. 58—1487 р.); його було зруйновано ще з 1278 р. (Зотов, 101), але пам'ять про нього міцно трималась—тому і відомий Список Воскресенського Літопису зазначає „Курскъ на Тускорѣ" (П. С. обр. Р. Л. ст., IV, 240), так саме, як і реєстр міст Швидригайла — „Kuresk". Можливо, що назву „Куреськ" наведено, яко синонім для *Тьми Ягол-*

дая Сараєвича, що заняла тут місце колишнього слов'янського феоду; у цьому напрямку Яголдай був до певної міри продовжувачем відомого баскака XIII ст. Ахмата.

Межі В. Князівства на той час захоплювали річище Донця (А. З. Р., т. II. № 199) й доходили до Тихої Сосни на Дону, на якому список Швидригайла згадує, Wrcnosz ta Gelecz (т. з. Галича гора на південь від гирла Бистрої Сосни). На Сосні Воскр. Літопис містить Коршеву. Курщина лежала саме на розі—на сполучені східнього та південного фронтів Литовської держави. На прикордонню вона утворювала один з цікавих інкорпованих феодів з династами тюркського походження—наявність таких утворень характерна для Москви, для Рязані (нагадаємо до того ж своєрідний status Тули, ще за 1380-их років—див. трактат Олега Рязанського з Дмитром Московським). На Литві більш відома була т. зв. Глинщина „тьма Яголдая“, але вона в меншій мірі притягала увагу дослідників. Тим часом в ярликах—це поодинокий випадок, коли вони зазначають не міста, не землі, а володаря. Обсяг цієї тьми заховувався до кінця XV ст. (Милолюбів, Оскол, Мужея—згадка 1497 р., Акти Леонтовича, I, № 339). Що таке сполучення було реальним і за 30-их років, свідчить список Щвидригайла—Oskol, Milolubl, Muszecz. Таким чином, відповідний абзац ярлику слід читати: „тьма Сараєва сина Егалдая: Милолюбів, Мужея, Оскол“ (див. текст. Оболенського); у цьому ми бачимо нове потверження повної систематичности розташування матеріялу в ярликах.

Коли ж утворювалась ця „тьма“? Ім'я Яголдая було досить типовим (новий прибиш—Wolff, Kniaziowie, sub voce: ingildiejew), що часто зустрічається на Литві. За звичайними генеалогічними викладками останній Яголдай з цієї курської династії жив ще у 30-40-их роках XV ст. (за 2 покоління до 1497 р.). Близькі до Курщини райони Сосен Бистрої та Швидкої і пізніш були територіями кочових татар (Сб. Р. И. О., т. 41 див. покажчик sub voce), так само і „усть Сѣми“ (ibid.)—це наприкінці XV ст. Цілком зрозуміло, що виходці з Орди і раніш знаходили тут для себе сприятливі умовини. Литовський же уряд, як це ми маємо з Глинщиною, лише, т. би мов., реєстрував ці нові утворення на своїх межах та переводив потроху тюркських династів на status звичайних землевласників. Можливо, що належав до Курщини і Донець; на це натякає список

Швидригайла, що дає: Kuresk-Donyesk. Беручи локалізацію Любавського для згаданих міст (Обл. деление, 247), налічуємо для „тьми Яголдая“ значний сектор українського прикордоння.

Прогалину у східньому фронті між Мценськом та „тьмою“ заповнює зазначена *Радогоща,* досить важливого замку наприкінці XV ст. (Сб. Р. И. О., т. 35, стор: 399—у трактаті 1503 р. виступає в одній лінії з Стародубом, Путивлем та инш.). Він утворював вкупі з Кромським феодом, після знищення Новосильського, найбільш висунуті на південь та на схід Верховинські (?) форпости.

Надто докладно змальована в ярликах і *Путивельщина.* Її ярлики розглядають яко великий комплекс, подаючи для неї більш даних, ніж для суто-Київщини, що значною своєю частиною належала вже до українського хінтерланду. Путивель мав князів з Наримунтовичів до 1408 р. (П. С. Р. Л., V, 157); тоді, здається, його було і передано до Київського князівства (відомі надання Олелька, а останній на Київі згадується з того ж 1408 р. — див. Клепатський, 42; удруге він панував тут тільки в 40-х роках). З боку географічного це прилучення було досить штучним — безпосереднього звязку Путивельщина з Київом не мала. У 1503 р. вона, вкупі з иншими посемськими та подесенськими землями відійшла до Москви.

Структуру Путивельщини, що тяглася вузьким сектором від Путивля на південь та на схід на верховиська Сули, Псьолу та Ворскли, зазначено в пізнішому акті XVI ст.— тут було 14 волостів (Малиновський II, № 1, стор. 122). Ярлики подають назви для них, відомі з актового матеріялу: Жолваж (ь). Бирин (ь), Хорѣнъ, Хотмышль (вказівки у Любавського, Клепатського, sub voce в покажчиках). Скажімо тут тільки, що в списку Свидригайла згадано лише Chotmisl, мабуть, як найбільш висунутий у степ пункт на Ворсклі (можливо, що Birlaa відповідає Бирину). Зазначає Бирин і посол Менглі-Герая в свойому обліку покордонних земель (див. ран.); існував він ще в 1514 р. (Сб. Р. И. О., т. 91, стор. 91). Фігурують в ярликах у тій самій групі також „Лосичи“ та „Ницяны“, які робили спробу шукати на Пслі, за вказівкою Воскресенського Літопису; але дослідники не використали актового матеріялу,— останній же свідчить, що ці оселі (урочиська) та їх

волості лежали на *Ворсклі* та утворювали в купі з Хотмижським зовнішню кордонну лінію. Перша згадка про Лошичи (Лосиці) йде від 1571 р. — в опису 2-го (внутрішнього) напрямку путивельських роз'їздів, що йшли по безсумнівній путивельській території, читаємо: „а Ворсколъ перелѣзти у Буенъ Борку в Лосицахъ" (Акты Моск. Гос., т. I, № 11, стор. 13). Боплан у своїй докладній мапі України 40-их років XVII ст. зазначив у межах Московщини на Ворсклі Losczycki Bor (Кордт, Материалы, I серия, II т., № 1). „Лосицкій острогъ" існував в 1645 р. (Багалей, Очерки, 242). „Акты, относящиеся к Малороссии", що їх опублікував Холмогоров остаточно з'ясовують справу (Чтенія в Общ. Ис. и Др. Росс. при Моск. Ун.— 1885, кн. 2, стор. 14, акт 7155 року): „И по рѣку Ворсклицу Ницанская волость, в которой волости Вольной городъ поставленъ. А от рѣчки Ворсклицы пошла Лосицкая волость, в которой в волости Лосицкой острогъ поставленъ, и тою волостью Лосицкою Вольновцы не владѣютъ".

Таким чином, нам пощастило збільшити список Путивельських волостів; зазначимо, до речи, що існувала і волость Клепецька на Сулі (пор. „Кляпецъ" Воскресенського Літопису) — див. Сб. Р. И. О., т. 35, стор. 426; Немирська ж волость була на Ворсклі (Акты Моск. Гос., I, 11). Усього, для Путивельщини ярлики подають 7 пунктів, з яких 3 на першій лінії прикордоння.

Виникає питання про те, оскільки сталими були межі цього сектору прикордоння? Порівнення описів путивельських роз'їздів 70-х рр. XVI ст. (Акты Моск. Гос., I, стор. 11) з даними переговорів про Путивельсько - Черкаський рубеж у 1638 р. (див. Дворцовые разряды II, 885 або 907), показує повну сталість пограничної смуги (а не *лінії*), цей рубеж досить докладно змальовано у відомій мапі Боплана. Навіть пограничний акт 1647 р. не дав таких великих змін (Холмогоров, 5). Коли ж московські посли 1638 р. упевняли, що Варва, Журавка, Куренка, Многой, Снетин, Синец утворились на путивльській території (Розряды, 883), то вже підозрілим є той факт, що вони досить легко від цих пунктів і відмовлялись. Треба все ж визнати, що поляки оперували актовим матеріялом,— з наведених актів найважливіший від 1498 р. про розділ земель Глинських на Лівобережжі: Богданові дісталось „Сѣверъ-Сулская, и речка Сула съ верху и до устья... А Гри-

горью меншому досталося Сѣвѣръ Глинщина, и в Ворсклѣ... а на рѣчкѣ Удой Сѣверъ и городище Полствинъ и рѣчка Куренка“ (Разр., 900). Він показує, що в руках Глинських у XV ст. було трохи не усе пізн. Київське Лівобережжя. Верховиська Сули, як ми знаємо, були вже за Путивельщиною. Однак, листи Жигимонта 1571 — 76 рр. уперто твердять, що ніби міщани Канівські мали входи „по самой Путивель“ (ibid. 902 — 903). Канівська люстрація сер. 16 стол. знає „землю Чобановську на рубежи Путивельскомъ, подъ княжою горою, на реке Сулицы“ (Акты Ю. З. Р. VII, т. I, стор. 102). Тому ми беремо під сумнів звістку трохи пізнішу 70-их років, що Снятин був рубежом Московським (див. Ф. Ф. Николайчик, „Начало и рост Полтавских владений князей Вишневецких“). Синець на Сулі, що згадується і в ярликах і в списку Воскр. Літопису в оточенні путивельських волостів, все ж таки слід залічити до суто-Київської землі.

Висунута нами думка про те, що описано в ярликах прикордоння було районом безпосереднього панування татар, знаходить собі підтвердження в генеалогічних записах Глинських. Безумовно, оповідання родословців відносно походження цієї династії мають характер генеалогічного епосу, але взагалі тюркські народи цупко заховують родові традиції в своїй усній творчості — реальне ядро в оповіданні про Глинських виявляється: це звязок цієї татарської династії з Глинськом, Полтавою та „Глеченицею“ на Лівобережжі (текст—див. Врем. Общ. Ист. Др. при Моск. Ун., X, 195); самий період цих степових виходців, осівших на прикордонню під верховенство Витовта є таким звичайним для доби агресії Витовта на півдню та сході—дійсно, тут доводилось приймати таких династів „чесно не яко слугъ, но яко единыхъ от сродникъ своихъ“. Що до хронології, то перші документальні звістки про Бориса Івановича Глинського відомі від 1433—1437 (Wolff, sub voce), себ то його батько жив десь біля початку XV ст. Це вповні відповідає оповіданню. Чи не мало взагалі місце визнання Глинським верховенства Витовта в звязку з переходом до останнього Київа (1394 р.)?

Опірні пункти Глинських були і на Ворсклі (Глинщина — згадки 1498 р. та пор. 1537 р. — Разряды, 900), і на Сулі (Глинеськ — див. пізнішу згадку) і на самому Дніпрі—суч. Золотоноша мала у XVI ст. назву Глинщини (Арх. Ю. З. Р., I т.

I, 108 — 109 дані 1576 р). Можливо, що Воскресенський Літопис має на увазі останню, згадуючи про це місто зараз же після Каніву поміж пунктами „на Днѣпрѣ“. Самий факт осідання на Посуллі татарських виходців не дивує, коли згадати, що і за пізнішої доби тут знаходили можливі умови для перебування цілі орди—у 1502 р. Шиг-Ахмет опинився на „пусть речки Сулы“, де навіть він хотів утворити якусь фортецю (Сб. Р. И. О., т. 41, стор. 417, 419).

Коли Глинеськ було мотивованим згадати в ярликах, яко територію, що зараз тільки (мова йде про ярлик кінця XIV ст. Тохтамишів) перейшла від татар до Литви, то де-які аналогічні зауваження треба зробити і відносно *Сніпороду*. Легенда про його походження досить відома і багато разів була об'єктом дослідження (текст її Арх. Ю. З. Р., VII, т. I, 103). Ми не будемо переглядати питання про етнічну належність фундаторів Снепорода та Черкес. Одно треба зауважити: після розвідки проф. Ю. Кулаковського — „Аланы по сведениям классических и византійських писателей“, К., 1899 р., наявність на території України виходців з північно-кавказького району не є несподіванкою. Поруч з тюркським феодом у Глинську, міг виникнути аналогічний феод і в Сніпороді. Знає його Список Воскр. Літопису, знає і Літопис Биховця (джерело мало певне, але все ж назва Сніпороду лунала).

Що північно-кавказькі елементи були в т. зв. татарському комплексі, про це свідчить і факт кочування заволзької орди у П'ятигір'ї на Кавказі (Сб. Р. И. О., т. 41, стор. 167 та инш.). Цікаво, що люстрація 1552 р. у Каніві зазначає „п'ятигорчанина“. Черкеські князі, що гастролювали на Москві, знали шлях і до Литви (див. Wolff, sub voce: Petyhorski).

Переходжу до *Правобережжя*. В переліку осель цього району ми ясно спостерігаємо лінію розриву. Після згадки про Качибіїв та Маяк іде текст, що стосується Лівобережжя („ино почонши отъ Кіева“ і закінчуючи Донцем); далі йде продовження списку подільських міст—Ябу-Городок та инш. Що і степові замки повинні були тут фігурувати, видко з відповідної частини Списку міст Швидригайла: in terra podoliensi-circassi Zwinihrod, Sakolecz, czarnygrad, Kaczakenow Mayax, Karawull, Doshau in metis Caspen.

Перш за все, що торкається Черкас та Звинигорода, то належність їх до Подільської землі потверджує і Список Воскр.

Літопису. Акад. М. С. Грушевський, на підставі аналізу звістки літопису про похід Скиргайла з доручення Витовта на Черкаси та Звинигород, приходить до висновку, що ці міста зачислялись до Поділля (IV, 173). Оскільки заходили звинигородські землі близько до Дніпра, зібрав про це дані В. Юркевич у статті своїй. „Звинигородщина в XV—XVI вв.“ (див. Історично-географічний збірник, вид. УАН, т. I, стор. 15). Що Поділля утворювало у XV ст. окремий татарський улус, це є історичною вульгатою. Але для нас важливо, що навіть при наявності Коріятовичів Подільська земля визнавала татарську зверхність, платила ординський вихід (Грушевський, IV, 83). Деж саме перебували колишні татарські володарі Поділля? І за пізнішої доби степові простори Правобережжя залічувались до Подільського комплексу: аналогічне явище вповні припустиме і для попередньої епохи. У своїй статті „Степове Побужжя“ (Журнал Науково-Дослідчих Катедр м. Одеси, т. II, № 2) я зібрав звістки відносно татарських опірних пунктів на Побужжі. Коли проф. Ф. Брун щасливо звязав Ябу-городок ханських ярликів з Ямболуцькою або Джамболуцькою ордою, що звичайно перебувала на Побужжі (Черноморье, I, 179), то ми шукатимемо це місто в т. зв. Як-Мечетці на Бузі. Инші опірні пункти були саме на межі суто-Поділля: на Бузі у районі суч. Саврани (т. зв. Велика Мачетна), на Синюсі (Тарговица?), на Дністрі (Караул).

Зупинімося на окремих пунктах, згаданих в ярликах. Кам'янець та Браславль досить відомі; дані про Соколець, яко суто-подільський замок, зібрано у мої статті. Звинигород фігурує з 1394 р. (мапографічний матеріял я зібрав у статті — „К вопросу об источниках Большого Чертежа“ Журнал Научно-Исследовательских Кафедр г. Одессы, т. I, № 7 — де-які мапи XVI ст. дублюють Звинигород!). Калаур або Караул згадується у 1411 р. (він має навіть свою літературу — див. Грушевський, IV, 502). Качибіїв (з 1415 р.), яко попередник Одеси, також став об'єктом де-кількох розвідок, що, однак, вимагають зараз ревізії під аспектом історико-топографічного дослідження. Для Баликлея я зібрав дані у згаданій праці про Побужжя. Перші звістки — в ярликах. Давню помилку з його локалізацією (ніби то в річищи Тясмина) знов припустив Ол. Андріяшев в „Нарисі історії колонізації Київської землі до кінця XV віку“ (див. збірник „Київ та його околиці“,

стор. 78). Миколаївський робітник М. Д. Лагута дослідив у 1926 р. Баликлейське городище (див. збірн. „Николаевщина").

Вимагають монографічної розвідки Дашів та Чорний город. Датовані звістки про перший ідуть від 30-их років, для Чорного міста від 1421 р.

Молчановський („Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.", стор. 295) помилково ототожнював Дашів трактата Швидригайла з Ягайлом від 1431 р. з містечком тієї назви б. Київської губернії, Липов повіту, але там Daszkow згадується поруч з Kaszubinow Scarbiec Даниловича, II, № 1592, так само як і в „Списку міст" (після Kaszakenow Daschau). І ярлики його згадують знов таки в групі степових замків — „город Дашов" після запису „Чорний город". Михалон Литвин свідчить, що відповідну назву мав раніш *Очаків* („De moribus Tartarorum". — Архив истор. юрид. свед., кн. II). Оскільки популярна була ця версія на Заході, це видко з численних ремінісценцій про Дашів на мапах XVI ст. „Новий городок Очаков" Менглі-Герая виник у 1492 р. (Сб. Р. И. О. т. 41, 156, 157; пор. 261,) але назва міста — його попередника лунала і далі. Вже Мюнстер (Корд, Материалы, Іс. II, 20), так само, як Герберштайн зазначали на своїх мапах Очаків; при тому Гродецький, який був під впливом Вановського (див. мої згадані публікації), себ-то користувався даними польського походження, дає поруч з Очаковим і Дашів (Dassow) — Матеріяли Іс., II, 21 або Іс. II, 27. Це зараховано і в Пограбія (I, 23) та у популярному атласі Ортемія (на підставі попередніх — Іс., II, 24). Всі ці мапографічні пам'ятки показують Дашів при злитті Бугу та Дніпра на правому березі першого. Гастальді (I, 22) переносить помилково це місто на лівий беріг Бугу. Меркатор у своїх численних мапах тримається цієї хибної традиції (I, 24; I, 21, Іс., II, 10 та инш.).

Справа з Чорним містом складніша. А. А. Берьє-Делягард безпідставно ускладнив її своєю статтею про Монкастро у 33 томі Записок Общ. Ист. и Древн. Справді, Чорному городу у монографії мало пощастило,—під цією назвою відповідна оселя відома на всіх мапах тільки з доби Бажана (Кордт Іс., II, 9), але Боплан тримався вповні правильної традиції. Ще на мапі M. Waltzamüller'a 1516 р. II с., I на березі Дністровського ліману зазначено Nigri castra, після того маємо ми

трохи не $1^1/_2$ сторіччя перерви. Правильно локалізувати Чорний город давали можливість і згадка Ланноа (Зап. Од. О. Инд., III) і надання Бучацькому Чорного города у 1442 р. вкупі з Качибієвом (М. С. Грушевський, Барское староство, 25); нарешті, поруч з Качибієвим показує Czarnygrad і Список Швидригайла; ярлики ж дають його у сполученні з південним Дашовим.

Тоді, як монографія ще не знала Чорного города, у відповідному районі на значній кількості мап фігурував Маяк. Majaci trajectus був згаданий у Броніовського („Descriptio Tartariae“), але перехід через Дністро на мапах зазначався лише з Боплана. XVI ст. у монографії знає тільки Маіак, яко оселю (і при тому на Басарабському березі! — Кордт, IIc, 1, 4-5 або Ic, II, 11 або Ic, II. 24: на лівому березі у поодинокій мапі Меркатора — „Russia cum confiniis“, але тут його локалізовано далеко вище по течії Дністра).

Маяк часто-густо наводиться і в пізніших мапах, що сполучують елементи Боплана з даними Меркатера та инш. авторитетних мапографів XVI ст.

Як свідчить зібраний матеріял, райони Західній, Дністровсько-Бузький, кол. Подільський улус освітлено в ярликах досить повно. Знов таки, це потверджує нашу думку, шо ярлики зупиняються головне на землях кол. татарського безпосереднього панування; Тохтамиш, що дав перший ярлик, був примушений зріктися, перш за все, татарських територій, що лежали на кордонній смузі.

Коли ж саме згадані оселі було записано до ярликів? Нам здається, що після окупації Поділля 1393 р. та прилучення Київу в 1394 р. (Грушевський, IV, 171 та 173) були усі підстави для фіксації Поділля та взагалі усього правобережжя в ярликах. Як правдиво зазначає ак. М. С. Грушевський (IV, 460), Тохтамишський архетип утворився лише після захоплення Смоленську, а це мало місце 1395 р. — дата, близька до попередніх. Що торкається степової частини Правобережжя, то на 1398 р. припадає підбиття околиці долішнього Дніпра (Груш., IV, 313). Обставини відомого походу 1399 р., згадані в московських літописах, — а саме, утворення умови з Тохтамишом про надання Витовтові „усієї Руської землі“, дають підстави для пристосування першої редакції ярликів (з зазначенням цього українського прикордоння від

Дністра до Семи) до 1399 р. — після битви 12/IX 1399 р. Тохтамиш втратив своє значіння.

Підводячи підсумки нашій аналізі ярликів, ми повинні констатувати, що ярлики у досить виявленій послідовності змальовують українське прикордоння; цей район у добу утворення ярликів та попередню, безпосередньо близьку до виникнення першої їхньої редакції, був у значній своїй частині у складі татарських улусів, шо переформовувались у де-яких випадках на литовські феоди.

Ярлики подають инщу структуру прикордоння, ніж та, яка відома з люстраційного матеріялу; вони дають матеріяли для доби українського „середньовіччя“ — для доби *Татарської України*, коли не тільки степові простори, але і лісо-степова смуга була „immediate sub Tataris“, як каже Рубруквіс; ярлики, що складались наприкінці XVI ст. — у першій половині XV-го, дають правдивий відгомін явищ, характерних для ранішої епохи. Український лісостеп з боку фізично-географічного не утворював перешкод для кочування тут степняків: т. зв. „поля“ тяглися на північному фронті майже до верховиськ Дону, на Наддніпрянщині — до Київа, на Правобережжю утворювали широкі проходи вщерть до Волинських борів, умови ж для осідання тут були надто сприяючі, порівнюючи з більш південним районом, де татари робили спроби, „пашню пахать“ (Сб. Р.И.О., т. 41,113 та инш.). З‘окрема, степняки залишили за собою опірні пункти, звичайно пристосовані до бродів, „перелазів“. З огляду на своє вигідне місцеположення, вони були відомі і пізніш, коли робились спроби відновити їх, але вже з метою захистити український хінтерлянд від татар (Див. мою статтю „Степове Побужжя“, а також зауваження відносно Чорного міста—Маяка, Караула та инш.).

ХАНСКИЕ ЯРЛЫКИ НА УКРАИНСКИЕ ЗЕМЛИ

(Резюме)

Интерес, проявляемый исследователями истории Восточной Европы к татарской старине, во многих случаях побуждает пересмотреть давно уже вошедший в научный обиход археологический материал, могущий осветить взаимоотно-

шения татар и восточно-славянских феодальных образований. В частности, важное значение для определения структуры пограничного с татарскими владениями района имеют ханские ярлыки на украинские (и русские) земли до сих пор не бывшие объектом историко-географического изучения. Анализ сохранившихся версий ярлыков, начиная от записи трактата 1540 г., приводит к выводу о давнем происхождении ядра ярлыков реестра уступаемых литовскому правительству городов. Упоминание ряда лежавших на рязанском пограничьи пунктов, находившихся в обладании Литвы короткий промежуток времени (1428—1434 гг.), позволяет точно датировать этот реестр, относя его к 30-м годам XV ст. К этому же периоду относится и составление известного списка городов Свидригайла и, в части своей, формирование каталога городов русских Воскресенской летописи. Однако, есть основание возводить основную часть реестра (без упоминаний о русских пунктах) ко временам Тохтамыша. Ярлыки подробно фиксируют ту часть восточнославянской (в частности, украинской) территории, которая в предшествующий период находилась под непосредственным воздействием татар, чему благоприятствовали физико-географические условия—лесостепной, „парковый“ ландшафт, наличие обширных „полей“ на ряду с полосами лесной растительности по рекам, дававшей приют для зимовьев кочевников. В ряде случаев, в городах, упоминаемых в ярлыках, представляется возможным видеть опорные пункты татарских феодалов на Украине — приурочены они, по преимуществу, к речным переправам или к другим выгодным в стратегическом отношении местностям. Как районы, находившиеся в непосредственном владении татар, отмечаем Тулу, Курщину, представлявшую собою „тьму Яголдая Сараевича“, Глинщину на Левобережьи, Снепород, связанный в памяти позднейших посельников с выходцами с Северного Кавказа, Подольско-Приморский комплекс на Правобережьи. Заслуживает внимания, наряду с Подольем, сравнительно полное перечисление волостей Путивельщины, территория которой, узким сектором тянувшаяся на юго-восток до Сев. Донца, в связи с обнаруженными здесь богатыми остатками татарской материальной культуры, представляет особый интерес для исследователей татарской старины. Собранный автором

настоящей статьи материал по Прибужскому району (на Правобережьи) также свидетельствует о наличии здесь значительного количества остатков татарской старины, что вполне соответствует детальным топографеским указаниям ярлыков.